

Μιχ. Γ. Μπακογιάννης – Έλλη Φιλοκύπρου

Μοιράζοντας τα δύσκολά σου όνειρα

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΦΩΝΗ
ΤΟΥ ΚΛΕΙΤΟΥ ΚΥΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2017

ΝΕΦΕΛΗ / ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ

Μιχ. Γ. Μπακογιάννης - Έλλη Φιλοκύπρου, *Μοιράζοντας τα δύσκολά σου όνειρα.
Η ποιητική φωνή του Κλείτου Κύρου*

Πρώτη έκδοση, Απρίλιος 2017

Φωτογραφία εξωφύλλου: Αξιός 1963

Από την έκδοση: Κλείτος Κύρου, *Ψήγματα μνήμης. Φωτογραφίες 1936-2000*
(κείμενα: Ξ. Α. Κοκόλης, Γιώργος Κουμαρίδης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2011, σ. 61

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

Τυπογραφική διόρθωση: Δημήτρης Αλεξάκης

ISBN: 978-960-504-191-5

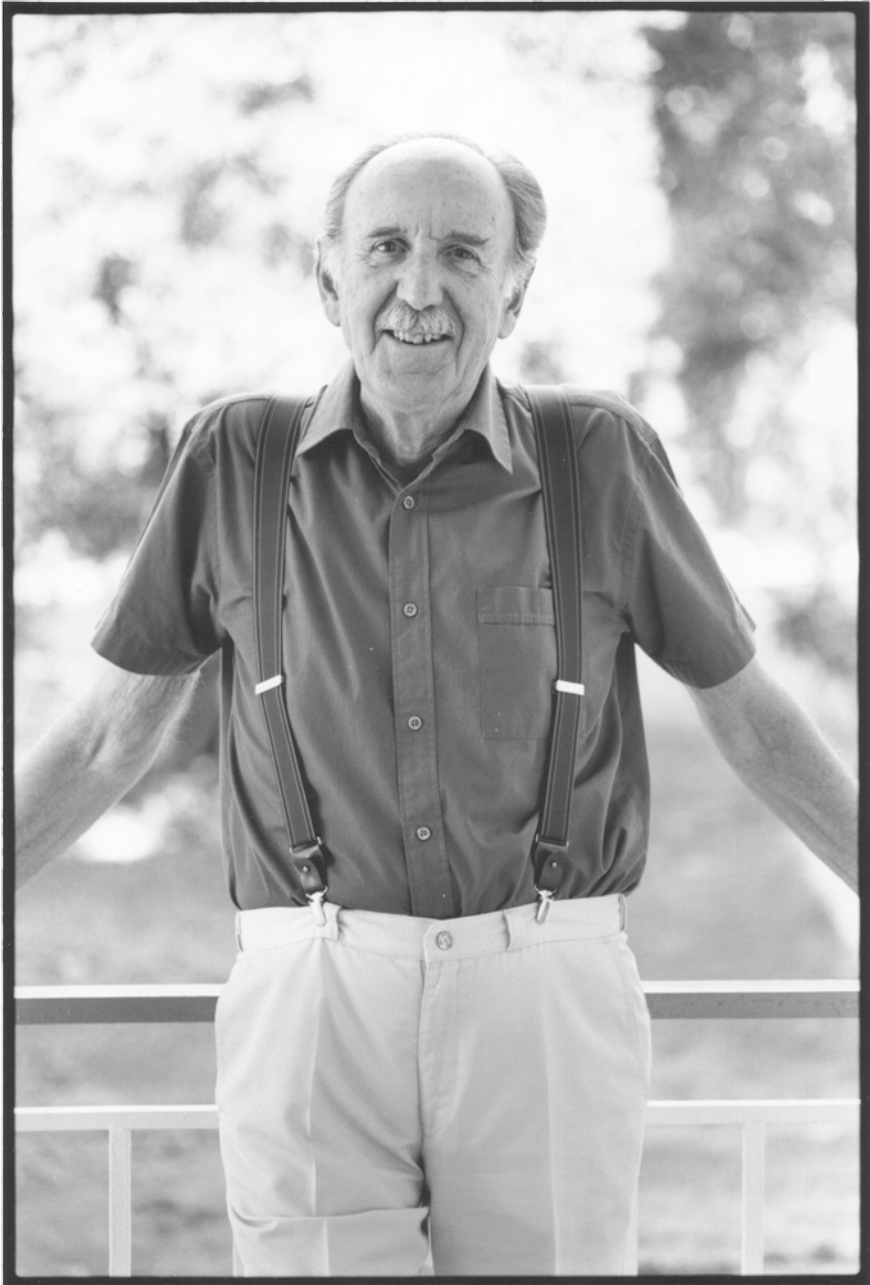
© 2017 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και οι συγγραφείς

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 - fax: 210 3623093

e-mail: info@nnet.gr

<https://nefeli.fairead.net>

Κλείτος Κύρου (Θεσσαλονίκη). Από την οικογενειακή συλλογή.
Τη φωτογραφία παραχώρησε η Φιλιά Κύρου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
<i>Μια γενιά που έψελνε τα δικαιώματά της</i>	
<i>Όροι ένταξης και υποδοχής</i>	
α. Η Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά	17
β. Η κριτική και το ποιητικό έργο του Κλείτου Κύρου	27
<i>Μπλέκοντας το τέλος με την αρχή, την πράξη με την ανάμνηση</i>	
<i>Μνήμη και λήθη, παρελθόν και παρόν</i>	35
<i>Μόνος μέσα σε μια ερημιά που όλο πληθαίνει</i>	
<i>Συντροφικότητα και μοναξιά</i>	71
<i>Η τελευταία λέξη θα σ' ακολουθεί αδιάκοπα</i>	
<i>Λόγος και σιωπή</i>	111
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	159
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	163
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	
Ευρετήριο συλλογών και ποιημάτων	175
Ευρετήριο προσώπων	179

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η μελέτη αυτή έχει τη δική της βιογραφία. Ξεκίνησε, κατά κάποιον τρόπο, να γράφεται το 2011, όταν λάβαμε μέρος στην ΙΙ' Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του ΑΠΘ, η οποία έγινε τον Νοέμβριο του 2011 και ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Πάνου Μουλλά. Ο τίτλος της ανακοίνωσής μας ήταν «Κλείτος Κύρου (1921-2006): το εκκρεμές της ποιητικής φωνής», και με αυτόν τον τίτλο δημοσιεύτηκε στον πολυσέλιδο τόμο των Πρακτικών (Μπακογιάννης – Φιλοκύπρου, 2014). Αλλά και το θέμα της ανακοίνωσης το επιλέξαμε επειδή η ποίηση του Κύρου ήταν κοινή, παλαιά και μεγάλη μας αγάπη, ήδη από τα φοιτητικά μας χρόνια. Και, μιας και ψαρεύοντας έρχεται η θάλασσα, όπως προειδοποιεί ο Οδυσσεύς Ελύτης, πολύ γρήγορα, καθώς προετοιμαζόμασταν για την πρώτη εκείνη απόπειρα, συνειδητοποιήσαμε ότι βρισκόμασταν στα ρηχά. Μας το επιβεβαίωσε ο φίλος συνάδελφος Δημήτρης Αγγελάτος, όταν, σχολιάζοντας την ανακοίνωση, μας προέτρεψε να ανοιχτούμε στη συγγραφή βιβλίου.

Η παρούσα μελέτη γράφτηκε στην τριετία 2013-2016, μεταξύ δύο πόλεων. Θέλουμε να ευχαριστήσουμε από καρδιάς τα αγαπημένα πρόσωπα των δύο οικογενειών μας όχι μόνο για τον χρόνο τον οποίο υφαρπάξαμε από την κοινή ζωή αλλά και για τη συμπαράστασή τους, όταν μοιραζόμασταν μαζί τους προβληματισμούς μας ή όταν διασκέδαζαν με χιούμορ τις ποικίλες αναστολές μας.

Ευχαριστούμε, επίσης, θερμά τη σύντροφο του Κλείτου Κύρου, τη Φιλιά Κύρου, για το συνεχές ενδιαφέρον της για τη μελέτη και για τις γόνιμες όσο και απολαυστικές συζητήσεις που είχαμε. Την ευχαριστούμε επίσης, όπως και τα παιδιά του ζεύγους, την Ελένη και τον Γιώργο, για την άδεια αναπαραγωγής των ποιημάτων και χρήσης των φωτογραφιών που ενσωματώθηκαν στην έκδοση.

Θα πρέπει ακόμα να ευχαριστήσουμε για τη βοήθειά τους στην ολοκλήρωση και στην έκδοση της μελέτης: τους άοκνους υπευθύνους του ΕΛΙΑ/MIET Θεσσαλονίκης, τη Μαργαρίτα Καλαφάτη και τον Γιώργο Κουμαρίδη, για τη διάθεσή τους να μας συνδράμουν με όποιον τρόπο κρίναμε πρόσφορο και για την άδεια χρήσης φωτογραφιών από το Αρχείο του ποιητή· τον εκδοτικό οίκο Άγρα, που μας επέτρεψε να αναπαραγάγουμε αποσπάσματα από τη συγκεντρωτική έκδοση *Εν όλω. Συγκομιδή 1943-1997*· τον Περικλή Δουβίτσα για το φιλικό του ενδιαφέρον και για την άμεση ανταπόκρισή του σε μια εποχή τόσο δύσκολη και για την αγορά

του βιβλίου. Πολλές ευχαριστίες και στους συνεργάτες της «Νεφέλης», Βαρβάρα Καρζή και Δημήτρη Αλεξάκη, για την επιμέλεια και τη φροντίδα της έκδοσης.

Τον Απρίλιο του 2016 συμπληρώθηκαν δέκα χρόνια από τότε που ο Κλείτος Κύρου έφυγε από τη ζωή. Ας μας επιτραπεί να θεωρούμε τη μελέτη μας μια μικρή απόδοση τιμής στη μνήμη ενός πνευματικού ανθρώπου που με το έργο του σφράγισε τα γράμματά μας και με το ήθος του κόσμησε τον μεταπολεμικό πολιτισμό μας.

Μιχ. Γ. Μπακογιάννης – Έλλη Φιλοκύπρου
Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Παραμόνευα ένα σκίρτημα λόγου
Κρατώντας μολύβι στο χέρι
Μέσα στα βραχνά μεσάνυχτα*

Στους στίχους αυτούς συμπυκνώνεται η στάση ζωής του Κλείτου Κύρου (1921-2006)· η σταθερή όσο και διακριτική του παρουσία στην πνευματική μας ζωή για μια πενήνταετία. Από το 1944, όταν δημοσιεύει στο περιοδικό *Ξεκίνημα* τις πρώτες του μεταφράσεις, έως το 1997, όταν συγκεντρώνει το πρωτότυπο ποιητικό του έργο στον τόμο *Εν όλω. Συγκομιδή 1943-1997*, ο Κύρου παραμονεύει σκιρτήματα λόγου και τα αποτυπώνει στο χαρτί. Γράφει ποιήματα, αποδίδει στη γλώσσα μας ξένες φωνές ποιητών και θεατρικών συγγραφέων, εκπονεί μελέτες που συνοδεύουν το μεταφραστικό του έργο, ασχολείται με την κινηματογραφική κριτική. Με ένα μολύβι στο χέρι, λοιπόν· και οπωσδήποτε μέσα στα βραχνά μεσάνυχτα, καθώς οι ημέρες του από το 1951 έως το 1983 ήταν αφιερωμένες στην εργασία του στον τραπεζικό τομέα, όπου του είχε ανατεθεί από νωρίς θέση ευθύνης, ενώ για μια διετία (1974-1976) διετέλεσε και γενικός γραμματέας του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος.¹ Για το ποιητικό και μεταφραστικό του έργο έχει βραβευτεί επανειλημμένα: το 1988 απονεμήθηκε στον Κύρου το Β΄ Κρατικό Βραβείο Ποίησης για τη συλλογή του *Τα πουλιά και η αφύπνιση*, αλλά δεν το δέχτηκε· μερικά χρόνια αργότερα, το 1992, βραβεύτηκε από την Ελληνική Εταιρεία Μεταφραστών Λογοτεχνίας για τη μετάφραση του έργου τού Christopher Marlowe *Δόκτωρ Φάουστους* και το 1994 απέσπασε το Κρατικό Βραβείο Μετάφρασης για την τραγωδία του P. B. Shelley *Οι Τσέντσι*: το

1. Με δεδομένη την έλλειψη σύνταξης βιογραφιών για τους Έλληνες λογοτέχνες, οι αυτοβιογραφικές μαρτυρίες και καταθέσεις έχουν ιδιαίτερη αξία, ειδικά όταν προέρχονται από ποιητές και πεζογράφους που συμμετείχαν σε κρίσιμα και δραματικά ιστορικά γεγονότα. Στην περίπτωση, μάλιστα, του Κύρου, φρόντισε ο ίδιος να μας αφηγηθεί «σαν σε μυθιστόρημα εφηβείας, σαν σε Bildungsroman» (Χατζητάσης, 2002: 104) με λεπτομέρειες και με ακρίβεια το φάσμα της ζωής του, από τις ρίζες της οικογένειας μέχρι και την ενηλικίωσή του, καθώς και τους πόρους που τροφοδότησαν και διαμόρφωσαν την πνευματική του συγκρότηση και την καλλιτεχνική του δραστηριότητα (Κύρου, 2001).

2005 η Ακαδημία Αθηνών τού απένειμε το Βραβείο Ουράνη για το σύνολο του ποιητικού του έργου.

Μανιώδης φωτογράφος, όπως δηλώνει ο ίδιος και όπως πιστοποιείται από τον τόμο *Ψήγματα μνήμης* (Κύρου, 2011), δημιουργός κολάζ, αντικαθιστούσε κάποτε το μολύβι με τη φωτογραφική μηχανή ή με το ψαλίδι² όπως επίσης το άφηνε για να συμμετάσχει σε λογοτεχνικές βραδιές με φίλους, σε εκδρομές και ταξίδια με την οικογένειά του, σε φάρσες, σε πολιτικές ή ποδοσφαιρικές συζητήσεις στα αγαπημένα του στέκια της Θεσσαλονίκης. Επέστρεφε όμως πάντα στο γράψιμο· στον παράφορο και παράνομο έρωτά του για την ποίηση.

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε μόνο με τις ποιητικές του συλλογές, προσπαθώντας να συμβάλουμε σε μια πληρέστερη από όσο έχει επιχειρηθεί μέχρι σήμερα διεύρυνση βασικών πτυχών της ποιητικής του. Ο Κύρου ανήκει, βέβαια, στην Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά· και συναπαρτίζει, με τον Μανόλη Αναγνωστάκη και τον Πάνο Θασίτη, μια «τριάδα ποιητών της Θεσσαλονίκης». Ωστόσο, αυτές οι κατηγοριοποιήσεις λειτουργούν εν μέρει αποπροσανατολιστικά, θολώνοντας την ιδιαίτερη ποιητική φυσιογνωμία τού καθενός από τους τρεις και περιορίζοντας (ίσως και δραστικά) την εμβέλειά της. Ο Κύρου οπωσδήποτε συνομιλεί με τον Αναγνωστάκη και με τον Θασίτη, καθώς και με άλλους ποιητές της Γενιάς του – και όχι μόνο· και με τον Κ. Γ. Καρυωτάκη και με τον Γιώργο Σεφέρη και με τον Τ. Σ. Eliot, μεταξύ άλλων. Συνομιλεί όμως με όλους από τη δική του σκοπιά, μέσω της δικής του ποιητικής, η οποία συγχροτείται σταδιακά και καθιστά τη φωνή του απολύτως διακριτή. Μια φωνή –η λέξη επανέρχεται στα ποιήματά του– όπου η κραυγή συνδυάζεται με τον χαμηλό τόνο· μια φωνή λαχανιασμένη, συγκοπτόμενη, ελεγειακή, ειρωνική· μια φωνή που αφηγείται, καταγγέλλει, απευθύνεται στον αναγνώστη, αρθρώνει μονολόγους, έλκεται από τη σιωπή, εκτινάσσεται επιχειρώντας να διαρρήξει τα όριά της. Μια φωνή που δεν ανήκει μονάχα στη Θεσσαλονίκη ούτε αποκλειστικά στη Γενιά της· και που δεν μιλά μονάχα για ζητήματα πολιτικοκοινωνικά, αλλά και για τον έρωτα και για τους δεσμούς και τα δεσμά των ανθρώπων και για την ποίηση και για τα όνειρα και για την υπαρξιακή περιπέτεια.

Τα πρώτα ποιήματα από όσα συμπεριλαμβάνονται στη *Συγκομιδή* χρονολογούνται το 1943, όταν ο ποιητής είναι 22 χρονών· το τελευταίο, το 1997, όταν έχει κλείσει τα εβδομήντα έξι του χρόνια.³ Σε ένα τέτοιο διάστημα είναι φυσικό να

2. Βλ. σχετικά και τη συνέντευξη της Φιλίως Κύρου στην Αναστασία Γρηγοριάδου, με αφορμή την έκθεση φωτογραφιών του Κύρου στο Πολιτιστικό Κέντρο του ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκης (αναρτημένη στον διαδικτυακό τόπο www.cityportal.gr).

3. Για μεταγενέστερα κείμενα (ο Κύρου πεθαίνει το 2006, σε ηλικία 85 ετών) απαιτείται έρευνα στο Αρχείο του ποιητή, το οποίο απόκειται, έπειτα από δωρεά του ίδιου και, αργότερα, της Φιλίως Κύρου, στο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκης.

συντελούνται αλλαγές τόσο στη θεματική όσο και στις εκφραστικές τεχνικές. Αν στα ποιήματα των δύο πρώτων συλλογών (*Αναζήτηση*: 1949 και *Σε πρώτο πρόσωπο*: 1957) και της ενότητας «Έξι καημοί» (1948-1960), το «στίγμα» της ποίησής του δεν απέχει ιδιαίτερα από εκείνο άλλων ποιητών της Γενιάς του,⁴ από το 1960, με τις *Κραυγές της νύχτας* και τις μεταγενέστερες συλλογές, βρισκόμαστε μπροστά σε μια σαφώς προσωπική ποιητική. Καθώς ένα από τα βασικά της χαρακτηριστικά είναι η διαρκής εγρήγορση του Κύρου απέναντι στην εποχή του, το πεδίο αναφοράς τής ποίησης δεν μένει αμετάβλητο. Στα πρώτα χρόνια, η Κατοχή και ο Εμφύλιος, η αίσθηση της διάφευσης και η προσδοκία μιας αναγέννησης κατέχουν κεντρική θέση. Σταδιακά ο φακός μετατοπίζεται στην καθημερινότητα μέσα στις σύγχρονες πόλεις, στην απομόνωση των ανθρώπων, στις επίπλαστες σχέσεις, στην αλλοτρίωση. Ο ποιητής μελετά τις φθορές της ζωής από όσα την καταδυναστεύουν και αναζητεί αντίδοτα, τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο. Μέχρι και στα τελευταία του ποιήματα, ταλαντεύεται ανάμεσα στην απελπισία που του γεννά η αίσθηση της ισοπέδωσης – οι μέρες που περνούν φορώντας ομοιωματικά – και στην πεποίθηση πως υπάρχουν τρόποι αντίδρασης· μεταξύ αυτών, η ποιητική πράξη, η οποία για τον Κύρου αποσκοπεί επίμονα στην επικοινωνία. Οι εκφραστικές τεχνικές που δοκιμάζει συναρτώνται άμεσα με την αγωνία του να επικοινωνήσει· και συνιστούν, βέβαια, μέρος της ποιητικής του ιδεολογίας – καθώς και της πολιτικής του ηθικής.⁵

Στην παρούσα μελέτη δεν διερευνούμε ολόκληρο το θεματικό πεδίο της ποίησης του Κύρου. Προτιμήσαμε να επικεντρωθούμε σε ορισμένα θέματα, έτσι ώστε να παρακολουθήσουμε την ανάπτυξή τους, καθώς και τις μεταξύ τους αλληλουχίες. Ο τρόπος της διαπλοκής αυτών των θεμάτων στο έργο του μάς οδήγησε να επιλέξουμε ως μέθοδο εργασίας τη διάκρισή τους σε αντιθετικά ζεύγη, σύμφωνα με την αρχή της «δυναδικής αντίθεσης» την οποία προτείνει ο Α. J. Greimas στο θεωρητικό του πόνημα *Δομική σημασιολογία*. Να εξετάσουμε, δηλαδή, πώς η μνήμη αντιπαρατίθεται στη λήθη, το παρελθόν στο παρόν, η συντροφικότητα στη μοναξιά, ο λόγος στη σιωπή. Σύμφωνα με τον Greimas, στις μυθολογικές, στις παραδοσιακές αλλά και σε προσωπικές αφηγήσεις διακρίνεται ένα βασικό δομικό συστατικό της ανθρώπινης σκέψης: η αντίληψη του κόσμου ως συστήματος διαζεύ-

4. Το «στίγμα» της ποιητικής της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, από την άποψη των θεμάτων, των μοτίβων και των θεματικών στοιχείων, διερευνά εποπτικά ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (Κεχαγιόγλου, 1982). Στην εισήγηση εξετάζεται, μεταξύ άλλων, το ζήτημα του «ζωτικού» χρόνου της Γενιάς αυτής, δηλαδή τα χρόνια «διαμόρφωσης και συγκρότησης» (1940/1944 – 1955/1960 περίπου). Αναφορικά με έργα που βρίσκονται εκτός του χρονικού αυτού πλαισίου, τίθεται το μεθοδολογικό πρόβλημα αν ανήκουν ή όχι στη θεματική της Γενιάς τους.

5. Δανειζόμαστε τον όρο από τη γνωστή μελέτη του Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Ποιητική και πολιτική ηθική* (Μαρωνίτης, ⁵1995).

ξεων και συζεύξεων (A. J. Greimas, 1972 και 2005).⁶ Στην ποιητική του Κύρου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι όροι κάθε αντιθετικού ζεύγους αναπροσδιορίζονται διαρκώς μέσω μιας διαλεκτικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα η αρχική τους αντιπαράθεση να οδηγείται κάποτε σε σύγκλιση και έπειτα ξανά σε διάζευξη, με αναθεωρημένο, όμως, το σημασιολογικό και το συναισθηματικό φορτίο κάθε έννοιας. Η μοναξιά, για παράδειγμα, αντιμετωπίζεται αρνητικά στις πρώτες συλλογές, όπου κυριαρχεί η επιθυμία της ένταξης του ατόμου σε ένα σύνολο. Έπειτα, καθώς οι εξωτερικές συνθήκες μεταβάλλονται, το αρνητικό φορτίο μετατοπίζεται από τη μοναξιά στη συλλογικότητα: η πρώτη συναρτάται με τη διαφύλαξη της ακεραιότητας του ανθρώπου, ενώ η δεύτερη με την αλλοτρίωση. Και η ανασημασιοδότηση συνεχίζεται, γιατί ο Κύρου δεν επαναπαύεται στα σχήματα τα οποία κατασκευάζει, αλλά εξερευνά επίμονα το εσωτερικό τους, έτοιμος για ανατροπές.

Μέσω της αντιθετικής τους σύζευξης, οι έννοιες προσδιορίζονται ή και διευρύνονται. Παρακολουθώντας τες στους μετασχηματισμούς τους από τη μία συλλογή στην άλλη, μπορούμε να διαβάσουμε τη *Συγκομιδή* ως τη διπλή αφήγηση της εμπλοκής ενός ανθρώπου στα γεγονότα και τις καταστάσεις της εποχής του, καθώς και στις προσωπικές του περιπέτειες, αφενός, και της μέθεξής του στην ποίηση, αφετέρου. Για τον Κύρου, ο ποιητικός λόγος δεν αποτελεί απλώς έναν τρόπο αποτύπωσης σκέψεων, εμπειριών και συναισθημάτων: συνιστά, παράλληλα, ο ίδιος ένα καταλυτικό βίωμα, το οποίο συντελεί στη δυναμική εξέλιξη της σκέψης του ποιητή, στον καθορισμό της στάσης του απέναντι στον εαυτό του, στους άλλους και στην Ιστορία. Ο λόγος συγκροτείται κατασκευάζοντας μια αλληλουχία με τον χρόνο. *Τα γεγονότα δεν έχουνε διαστάσεις την ώρα που τελούνται τις αποχτούνε με το χρόνο κι όλα είναι γύρω σου σαν να μην είναι άλλωστε έτσι γράφεται κι η Ιστορία, παρατηρεί ο Κύρου· και αλλού: τα χρόνια σωριάζονται στα πόδια μας σα φορεμένα ρούχα/ Φέρνοντας κάθε φορά καινούργιο νόημα.* Ο προβληματισμός αυτός συναντάται με τη σκέψη του Walter Benjamin, για τον οποίο η Ιστορία δεν συνίσταται σε μια γραμμική διαδοχή· συμπληρώνεται και καθορίζεται από το παρόν, κάθε φορά, του υποκειμένου, σχηματίζοντας ασυνέχειες (Benjamin, 2014: 12, 24). Αλλά και με εκείνη του Michel Foucault, ο οποίος ζητά «να είμαστε έτοιμοι να δεξιωθούμε κάθε στιγμή του λόγου στην εισβολή του ως συμβάντος· μέσα στην εντελή ακρίβεια με την οποία εμφανίζεται, και μέσα στη χρονική διασπορά που του επιτρέπει να γίνεται αντικείμενο επανάληψης, γνώσης, λήθης, μετασχηματισμού» (Foucault, 1987: 42). Μελετώντας τα ποιήματα του Κύρου, τα διαβάζουμε

6. Σε ό,τι αφορά το αφηγηματικό μοντέλο του Greimas, κινούμαστε επιλεκτικά (δεν εξετάζουμε, π.χ., τον σχηματισμό πιθανών σημειωτικών τετραγώνων ή ισοτοπιών), με κριτήριο τη λειτουργικότητά του στο συγκεκριμένο ποιητικό έργο.

στον πολυεπίπεδο διάλογό τους με τον ιστορικό χρόνο στον οποίο αναφέρονται, με εκείνον στον οποίο συντίθενται, με τον χρόνο και τον λόγο άλλων κειμένων, με τη σιωπή. Στο έργο του, η ποιητική και η κοινωνική συνείδηση συμπλέκονται αξεχώριστα διαμορφώνοντας έναν πνευματικό άνθρωπο που παρεμβαίνει στο κοινωνικοϊστορικό γίγνεσθαι μέσω της γραφής του, έμφλογος και άγρυπνος, μα και εκ πεποιθήσεως αιρετικός. Με το μολύβι στο χέρι, πράττει και αυτοπραγματώνεται, μοιράζοντας/ τα δύσκολά [του] όνειρα ιδίως εκείνα/ Που μυρίζαν ουρανό.

Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης (1956).

Μια γενιά που έφελνε τα δικαιώματά της

ΟΡΟΙ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΔΟΧΗΣ

α. Η Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά

Τα γεγονότα δεν έχουνε διαστάσεις την ώρα που τελούνται τις αποχτούνε με το χρόνο κι όλα είναι γύρω σου σαν να μην είναι άλλωστε έτσι γράφεται κι η Ιστορία τελικά πρέπει να μάθεις πως καμιά θυσία δεν πάει χαμένη, γράφει, όπως είδαμε, ο Κύρου στη συλλογή της ποιητικής του ωριμότητας Περίοδος χάριτος και άλλα ποιήματα.¹ Με τον αποφαντικό της χαρακτήρα και με τον διδακτικό της τόνο, η απεύθυνση του Κύρου μοιάζει να συμπυκνώνει το απόσταγμα ενός στοχαστικού (αν όχι φιλοσοφικού) διερωτήματος για τον τρόπο με τον οποίο η Ιστορία ως ένα σύνολο αλληλουχιών που συναπαρτίζουν αυτό που θα λέγαμε «εποχή» επενεργεί στο ποιητικό υποκείμενο σε ένα διπλό χρονικό επίπεδο: στο συγχρονικό και ζέον πεδίο του βιώματος και της τέλεσης, όταν όλα είναι γύρω σου σαν να μην είναι, και στη διαχρονική βάσανο της ανάκλησης, προκειμένου τελικά να μάθεις ότι τα γεγονότα αποχτούνε [διαστάσεις] με το χρόνο και πως καμιά θυσία δεν πάει χαμένη.

Ιστορία και βίωμα, χρόνος και μνήμη είναι βέβαια δύο ζεύγη θεμάτων που απαντώνται στο σύνολο της μεταπολεμικής ποίησης (1944-1974) και ειδικότερα στο έργο της αποκαλούμενης Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, στην οποία ανήκει η ποίηση του Κύρου.² Όχι μόνον τα ζεύγη αυτά αλλά και ο μετασχηματισμός της

1. Κλείτος Κύρου, *Εν όλω. Συγκομιδή, 1943-1997*, Άγρα, Αθήνα 1997, σ. 253 [στο εξής: Σ και ο αριθμός σελίδας της έκδοσης].

2. Ο διαχωρισμός της μεταπολεμικής ποίησης σε δύο Γενιές, στην Πρώτη και στη Δεύτερη Μεταπολεμική (ή αλλιώς Γενιά του 1960), προτάθηκε από τον Αλέξανδρο Αργυρίου στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Αργυρίου, 1979) και, σύμφωνα με αυτήν, στην Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά θα πρέπει να ενταχθούν οι ποιητές που γεννήθηκαν μεταξύ των ετών 1917-1928 και στη Δεύτερη αυτοί που γεννήθηκαν μεταξύ των ετών 1929-1940. Το ληξιαρχιακό αυτό κριτήριο συμπληρώθηκε λίγο αργότερα από τον Γ. Π. Σαββίδη, ο οποίος πρόσθεσε και τον όρο η έκδοση της πρώτης συλλογής των ποιητών να έχει γίνει μετά το 1940 (Σαββίδης, 1982), και διευρύνθηκε από τον ίδιο τον Αργυρίου, ο οποίος συμπεριέλαβε στην Ανθολογία - Γραμματολογία των εκδόσεων Σοκόλη ποιητές γεννημένους και το 1913 και το 1916 (Αργυρίου, ⁴2000). Μολονότι και εμείς, όπως άλλωστε και άλλοι μελετητές και κριτικοί (λ.χ., Λεοντάρης, 1984), έχουμε επιφυλάξεις για το ουσιαστικό περιεχόμενο της διχοτόμησης,

συνολικής ποιητικής παραγωγής της Γενιάς συναρτώνται άρρηκτα με τα ποικίλα ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα της περιόδου 1940-1974, στα οποία οι ποιητές της Γενιάς είχαν ενεργή ανάμειξη και ήταν αποδέκτες των δραματικών συνεπειών τους, περισσότερο έντονα μάλιστα όσοι από αυτούς ανήκαν ή ήταν προσκείμενοι στην Αριστερά και είχαν επενδύσει στα οραματικά ιδανικά της συλλογικότητας και του πολιτικού αγώνα για ελευθερία, ισότητα και δικαιοσύνη. Πριν, όμως, κανείς αναφερθεί σε αυτά, θα πρέπει να σημειώσει ότι οι ποιητές της Γενιάς γεννήθηκαν σε μια εποχή που ήταν έντονος ακόμη ο απόηχος του πρώτου Εθνικού Διχασμού (1916-1917) και της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 και ότι πέρασαν τα παιδικά τους χρόνια όταν στην Ευρώπη έφτανε η αμερικανική κεφαλαιακή κρίση του 1929, εδραιωνόταν η άνοδος των φασιστικών και ναζιστικών δυνάμεων στην Ιταλία και στη Γερμανία, και στη χώρα μας επιβάλλονταν ο αυταρχισμός της μεταξικής δικτατορίας του 1936 και το εθνικιστικό ιδεολόγημα για τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό.

Η νεότητά τους σφραγίστηκε ανεξίτηλα από τα δέκα χρόνια της δεκαετίας 1940-1950, ειδικά για όσους από τους ποιητές της Γενιάς επέλεξαν να ανήκουν στους δρώντες και όχι στους θεατές (Αναγνωστάκης, 1992: 23). Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αρκετοί έδωσαν το παρών τους στους αγώνες της Αντίστασης, κάτι που αναμφίβολα σφυρηλάτησε τη νεανική γενναιοφροσύνη και το φρόνημά τους για την εθνική ελευθερία, καθώς και το όραμά τους για μια καλύτερη και δικαιότερη μεταπολεμική κοινωνία. Η συμμετοχή τους στον εθνικό αγώνα με ποικίλους τρόπους ενίσχυσε, επίσης, ουσιαστικά τους δεσμούς μεταξύ τους και καλλιέργησε την αξία του συλλογικού βιώματος και της συλλογικής δράσης.³ αποτέλεσε, για

αποφασίσαμε, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, να υιοθετήσουμε τη διάκριση σε δύο Γενιές και τα χρονολογικά όρια που έθεσαν ο Αργυρίου και ο Σαββίδης.

3. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του Κύρου για τη νεανική αντιστασιακή δράση:

Η αντίσταση κατά των κατακτητών είχε αρχίσει να παίρνει διαστάσεις μέρα με τη μέρα. Συχνές κινητοποιήσεις πραγματοποιούνταν στην Επάνω Πύλη και σε διαφορετικά, κάθε φορά, σημεία. Με σκοπό ν' αρχίσουν σε λίγο και στο κέντρο της πόλης. Και η ευκαιρία παρουσιάστηκε με την επέτειο της εθνικής μας γιορτής στις εικοσιπέντε Μαρτίου 1943. Κι αποφασίστηκε να κατατεθεί στεφάνι στην προτομή του ναυάρχου Βότση από την ΕΠΟΝ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Και μαζευτήκαμε τη μέρα εκείνη στον Λευκό Πύργο, γύρω από την προτομή του Βότση, ένα πλήθος φοιτητών, και μόλις φάνηκε ο λεβέντης Ανθός [Ανθός] Φιλιτάς (που ήταν το λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Άνθιμου Χατζηανθίμου) και κατέθεσε ένα δάφνιο στεφάνι, αρχίσαμε όλοι μαζί να τραγουδάμε τον εθνικό μας ύμνο και άλλα τραγούδια του ξεσηκωμού και να ρίχνουμε επαναστατικά συνθήματα. Και τότε πρόβαλαν οι Γερμανοί, οπλισμένοι, και ρίχτηκαν επάνω μας. Κι αρχίσαμε να τρέχουμε εδώ κι εκεί, σε διάφορα στενά, σε εισόδους πολυκατοικιών και οπουδήποτε αλλού [...]. Με θάρρος επιτελέσαμε το καθήκον μας και δώσαμε μια πνοή ηρωισμού στον υπόδουλο λαό μας (Κύρου, 2001: 93-94).

πολλούς από αυτούς, και τη μαγιά, για να σχηματιστούν, στα πρώτα χρόνια της Απελευθέρωσης, πυρήνες πνευματικής ώσμωσης, για να αναληφθούν πρωτοβουλίες και να πραγματοποιηθούν εκδοτικές συνεργασίες, οι οποίες επεκτάθηκαν χρονικά, ως έναν βαθμό, και έφτασαν μέχρι και τα χρόνια της Χούντας και την έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* (1970), των *Νέων Κειμένων* (1971) και της *Συνέχειας* (1971).

Ακολούθησε η τραυματική εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου, η κατάληξη του οποίου οδήγησε πολλούς ποιητές στο περιθώριο για πολλά χρόνια. Μερικοί, μάλιστα, αντιμετώπισαν τον πολιτικό ρεβανσισμό της Δεξιάς και τη σκληρότητα των αρχών του μετεμφυλιακού κράτους, οι οποίες είχαν επιλέξει την πολιτική των εκκαθαρίσεων, εξωθώντας κύματα πολιτικών προσφύγων προς τις χώρες του αποκαλούμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μια άλλη, εξίσου (αν όχι και πιο έντονα) τραυματική δοκιμασία, με έντονα διλήμματα για τους ποιητές, αφορούσε την κρίση των πολιτικών και αισθητικών ιδεών της Αριστεράς. Καθώς οι ποιητές της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς ενηλικιώνονται, ζουν, από τα μέσα του 1950 και εξής, τις σημαντικές αλλαγές στην ΕΣΣΔ που αποσκοπούσαν στην κριτική του σταλινικού καθεστώτος και στον αποσταλινισμό της μαρξιστικής ιδεολογίας (Beaud, 1985: 244-278). Τα «ανοίγματα» του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ (Φεβρουάριος 1956), τα πειράματα πολιτικής αυτόνομης πολιτικής δράσης στην Πολωνία και στην Ουγγαρία, που αντιμετωπίστηκαν με την αιματηρή στρατιωτική επέμβαση του σοβιετικού καθεστώτος, καθώς και η ανανεωτική στάση δυτικοευρωπαϊκών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών αλλά και κομμουνιστικών δυνάμεων που αναφέρονταν στην ανάγκη για έναν έντιμο «ιστορικό συμβιβασμό» προκάλεσαν σημαντικές ιδεολογικές και πολιτικές τριβές και στο εσωτερικό της ελληνικής κομμουνιστικής Αριστεράς, αν και αυτό δεν εμπόδισε την ίδρυση της Ένωσης Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) το 1952 και την ανάδειξή της σε τρίτο κόμμα στις εκλογές του 1958. Ωστόσο, η νίκη αυτή των δημοκρατικών δυνάμεων δεν διευρύνθηκε, δεν απέκτησε τη δυναμική μιας κυβερνητικής προοπτικής, όχι μόνο γιατί ο ισχυρά ελεγχόμενος κρατικός μηχανισμός της Δεξιάς συσπειρώθηκε, σε βαθμό που οι εκλογές του 1961 να χαρακτηριστούν «εκλογές βίας και νοθείας» και μεγάλο μέρος των δυνάμεων της ΕΔΑ να επιλέξουν να συμπλεύσουν με την ανερχόμενη, τότε, Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου, αλλά και λόγω της βαθιάς εσωτερικής διχοστασίας, που οδήγησε στην οδυνηρή (όσο και λυτρωτική μακροπρόθεσμα) ρήξη του 1968, κατά την οποία, όμως, πολλοί από τους πνευματικούς ανθρώπους έμειναν πολιτικά άστεγοι ή μετέωροι σε μια κρίσιμη περίοδο όπως ήταν αυτή της Επταετίας (1967-1974).

Από τη δεκαετία του 1960 και εξής, οι ποιητές της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς βιώνουν τη γοργή μετατροπή της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας από αγροτική σε αστική και καταναλωτική αλλά και τη βραχύβια άνοιξη εκ-

δημοκρατισμού στη χώρα μας, με την κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, το 1963· προσλαμβάνουν έγκαιρα την εισβολή της αμερικανικής κουλτούρας και του δυτικού τρόπου ζωής και την ίδια στιγμή παρακολουθούν, περισσότερο ή λιγότερο ενεργά, τα έντονα φοιτητικά και νεανικά πολιτικά και εκπαιδευτικά αιτήματα για κοινωνική δικαιοσύνη, κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων και εκπαίδευση με πιο δημοκρατικό χαρακτήρα. Ωστόσο, έμελλε να βιώσουν μια ακόμα ταραγμένη πολιτική και κοινωνική περίοδο της νεότερης ελληνικής Ιστορίας, που σηματοδεύτηκε από την αυταρχική αντίδραση των κρατικών και παρακρατικών μηχανισμών, τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη (1963), τα Ιουλιανά (1965) και, το αποκορύφωμα, την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας (1967), οπότε πολλοί από αυτούς βρέθηκαν ξανά σε τόπους εξορίας και βασανισμού.

Η επίδραση που άσκησε ειδικότερα η ιστορική πραγματικότητα της εικοσαετίας 1940-1960 στην παραγωγή των πρώτων μεταπολεμικών ποιητών ήταν καταλυτική όσο και αδιάλειπτη. Το οδυνηρό τοπίο θανάτου (Σινόπουλος, 2018: 11) που προκάλεσαν ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και, κυρίως, ο εμφύλιος σπαραγμός επανέρχεται στο έργο τους διά του μνημονικού λόγου, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη της ποιητικής φωνής να αναζητήσει τη λύτρωσή της είτε μιλώντας εξομολογητικά και με τρόπο άμεσο γι' αυτό το βίωμα είτε επινοώντας φάρμακα νηπενθή, τα οποία, όμως, τις περισσότερες φορές, επιφέρουν βαθύτερα εσωτερικά διλήμματα και πολλαπλασιάζουν τα αδιέξοδα, τις αμφιβολίες, τα τραύματα και τις ενοχές. Η διαπίστωση αυτή δεν αφορά μόνον τους ποιητές εκείνους που, λόγω ίσως και της ιδεολογικής τους ένταξης, εξέφρασαν στο έργο τους έναν πιο εμφανή κοινωνικό και πολιτικό προβληματισμό αλλά και εκείνους που επέλεξαν να αρθρώσουν έναν λόγο με εντονότερο υπαρξιακό ή μεταφυσικό προσανατολισμό ή επιδίωξαν να ανασυστήσουν την τόλμη και την ενάργεια της υπερρεαλιστικής γλώσσας ή ακόμα και να εμβαθύνουν στη δημιουργία ενός ιδιωτικού και ερμητικού ποιητικού σύμπαντος· γι' αυτό, κιόλας, η συστοιχία του ποιητικού λόγου με την ιστορική εμπειρία έχει αναγνωριστεί από την κριτική και τους μελετητές ως κοινός τόπος για την ποιητική παραγωγή της μεταπολεμικής περιόδου (1944-1974). Πώς και με ποιους όρους η κριτική αυτή ομοφωνία έγινε εδραία; Σε ποιο βαθμό η απολύτως δικαιολογημένη συστροφή της κριτικής γύρω από αυτήν τη συστοιχία και τα παράγωγά της κατέστησε αυτήν την παράμετρο ορίζουσα για την οργάνωση και τον καθορισμό και άλλων στοιχείων, με συνέπεια τουλάχιστον τον υποφωτισμό –αν όχι την περιθωριοποίηση– άλλων πτυχών του έργου και της ποιητικής που η Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά δημιούργησε;

Σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούνται από την *Ανθολογία – Γραμματολογία* του Αλέξανδρου Αργυρίου και την εργασία της Δώρας Μέντη για τη μεταπολεμική πολιτική ποίηση, οι περισσότεροι από τους ποιητές της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς εμφανίστηκαν στα γράμματά μας με ποιήματά τους σε νεανικά και βραχύ-

βια περιοδικά που εκδίδονταν στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής και εξέδωσαν τις πρώτες τους συλλογές στις δεκαετίες του 1940 και, κυρίως, του 1950 (Αργυρίου, 2000 και Μέντη, 1995: 22-31). Σχεδόν ταυτόχρονα με την εμφάνισή τους ως ποιητών, ορισμένοι, αν και πολύ νέοι ακόμα, άρχισαν να καλλιεργούν και την ιδιότητα του κριτικού και να δημοσιεύουν στα έντυπα της Κατοχής (Μπουφέα, 2006) και στα πρώτα έντυπα μετά την Απελευθέρωση βιβλιοπαρουσιάσεις για το έργο των ομοτέχνων και συνομηλίκων τους.

Αργότερα, στο παραγμένο και ιδεολογικά πολωτικό κλίμα της περιόδου 1950-1960 και μέχρι και την επιβολή της Χούντας το 1967, πολλοί από τους πρώτους μεταπολεμικούς ποιητές, όπως ο Μανόλης Αναγνωστάκης, η Ελένη Βακαλό, ο Τάκης Βαρβιτσιώτης, ο Γιάννης Δάλλας, ο Πάνος Θασίτης, ο Γιώργος Κότσιρας, ο Τάκης Σινόπουλος και ο Θ. Δ. Φραγκόπουλος, επιδίωξαν να προσδιορίσουν την ταυτότητα και τη θέση τους στο πολιτισμικό πεδίο, αν και αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολο εγχείρημα (Μουλλάς, 1991), όχι μόνο γιατί η μεταπολεμική ελληνική πνευματική κοινότητα δεν είχε επουλώσει τις πληγές της από τα τραύματα κυρίως του Εμφυλίου αλλά και γιατί στο πολιτισμικό και γενικότερα στο διανοητικό πεδίο δέσποζαν οι μορφές και ο λόγος ποιητών, ποιητών-κριτικών και κριτικών της Γενιάς του 1930, όπως ήταν ο Γιώργος Σεφέρης, ο Οδυσσέας Ελύτης και ο Ανδρέας Καραντώνης. Παρ' όλα αυτά, ανέλαβαν πρωτοβουλίες, οι οποίες, παρά τις διαφορετικές αφετηρίες ή απολήξεις τους και μολονότι δεν ήταν και τόσο συντεταγμένες, μαρτυρούν τη διαρκή επιθυμία και πρόθεσή τους να συγκροτήσουν και να προβάλλουν τη δική τους υποκειμενικότητα (Αποστολίδου, 2000): να αποκαταστήσουν το έργο των ομοτέχνων και συνομηλίκων τους απέναντι στην άδικη και μεροληπτική κριτική της Γενιάς του 1930 και των κριτικών του Μεσοπολέμου και να μιλήσουν οι ίδιοι, από προνομιακή θέση, για τη μεταπολεμική ποίηση, η οποία, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950, είχε αναγνωριστεί ως ιδιαίτερο πεδίο, όπως τεκμαίρεται, μεταξύ άλλων, και από την έκδοση της *Ανθολογίας Μεταπολεμικών Ποιητών*, όπου είχαν συμπεριληφθεί ποιήματα εξήντα ενός ποιητών (Γιωργούδης - Γεννατάς, 1957).⁴

Έμφλογοι και άγρυπνοι (Σ253), οι πρώτοι μεταπολεμικοί ποιητές πύκνωσαν και οργάνωσαν πιο συστηματικά τη δραστηριότητά τους ως κριτικοί κατά τη δεκαετία 1955-1965. Για τον σκοπό αυτό, εξέδωσαν περιοδικά τα οποία αποτέλεσαν βήμα έκφρασης της Γενιάς και τα οποία σήμερα αναγνωρίζονται για την πολύτιμη

4. Κατά τον Κεχαγιόγλου, αυτό που συνδέει τους ποιητές της Γενιάς αυτής «δεν είναι η πολιτική ή ιδεολογική αλληλεγγύη [...], είναι μια ευρύτερη ή άλλου τύπου αλληλεγγύη τού ενός προς τον άλλον, ίσως μια διάθεση να μην μπουν στο ίδιο παιχνίδι των διαμαχών “εξουσίας” και “επιβολής”, το οποίο δίχαζε τους λογοτέχνες και τους λογοτεχνικούς κριτικούς σε παλιότερες γενιές» (Κεχαγιόγλου, 2012: 100).

πνευματική παρακαταθήκη που άφησαν στα γράμματά μας, όπως η *Ενδοχώρα* των Ιωαννίνων (1959-1967) και, κυρίως, η *Κριτική* (1959-1961) του Αναγνωστάκη στη Θεσσαλονίκη. Στις στήλες αυτών και άλλων περιοδικών (*Επιθεώρηση Τέχνης*, *Εποχές*, *Ο Αιώνας Μας*, *Σημερινά Γράμματα* κ.ά.), οι πρώτοι μεταπολεμικοί ποιητές-κριτικοί (αλλά και οι κριτικοί της μεταπολεμικής περιόδου) δημοσίευσαν εκτενή άρθρα ή σημειώματα για τον ρόλο της ποίησης στη μεταπολεμική εποχή, μελέτες που επισκοπούν τις τάσεις της μεταπολεμικής ποίησης και μελέτες εφαρμοσμένου κριτικού λόγου για το έργο συγκεκριμένων ποιητριών και ποιητών της δικής τους Γενιάς αλλά και της Γενιάς του 1930, καθώς, βέβαια, και κείμενα παρουσίασης και σχολιασμού της τρέχουσας ποιητικής εκδοτικής παραγωγής (λ.χ., Γαργαντούδης – Μέντη, 1999: 11-15, 20-27): χάρη μάλιστα στον μακροχρόνιο μόχθο του Αργυρίου έχει καταγραφεί ένα μεγάλο μέρος αυτών των κειμένων που αφορά τη δεκαετία 1955-1965 (Αργυρίου, 2005α, 2005β και 2007). Ειδικά, πάντως, το δείγμα που διαθέτουμε από τις συνεργασίες που δημοσιεύτηκαν στην *Κριτική* του Αναγνωστάκη είναι και ικανό και επαρκές για να μπορέσει κανείς να υποστηρίξει ότι στο διάστημα αυτό οι ποιητές-κριτικοί της Γενιάς, παρά τις σημαντικές διαφορές που είχαν μεταξύ τους, προχώρησαν στην πρώτη εποπτική και συνθετική θεώρηση της σύγχρονης τους ποίησης και στην πρώτη ανατομία και διάκριση του ποιητικού έργου της Γενιάς σε τάσεις (Μπακογιάννης, 2004: 145-199). Επίσης, θα μπορούσε να διαβλέψει ότι ένας από τους αρμούς που συνέχευε αυτό το σώμα κειμένων ήταν η ένθεση του βιώματος που έχει συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές αναφορές στην αισθητική κλίμακα: η αναγνώριση του ρόλου του, δηλαδή, στη διαδικασία της ποιητικής έκφρασης και ωρίμανσης και η επισφράγιση έτσι της άρρηκτης σχέσης που έχει το ποιητικό προϊόν με τα γεγονότα της εποχής ως απόρροια της ατομικής και συλλογικής εμπειρίας· στοιχείο που ομόφωνα η μεταγενέστερη νεοελληνική κριτική θα καταχωρίσει ως πάγιο γνώρισμα της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς.

Παρά την έντονη παρουσία τους στα γράμματα και στην πνευματική ζωή με διπλή μάλιστα ιδιότητα (αυτήν του ποιητή και αυτήν του κριτικού) και παρά το γεγονός ότι είχαν περάσει περισσότερα από δεκαπέντε χρόνια από τότε που οι ποιητές της Γενιάς είχαν εκδώσει τις πρώτες τους συλλογές μέχρι και την επιβολή της Χούντας και την ανάσχεση της πνευματικής και εκδοτικής δραστηριότητας το 1967, το έργο των πρώτων μεταπολεμικών ποιητών δεν είχε καταξιωθεί ούτε είχε ενσωματωθεί στον λογοτεχνικό κανόνα. Καταλυτικό ρόλο σε αυτό είχε παίξει το γεγονός ότι πολλοί από τους ποιητές της Γενιάς είχαν ενταχθεί ή ήταν προσκείμενοι στην Αριστερά, και μια τέτοια πολιτική και ιδεολογική επιλογή αποτελούσε για πολλά χρόνια μετά τον Εμφύλιο ένα στίγμα που ελεγχόταν αυστηρά, και οι φορείς του διώκονταν από τις επίσημες και ανεπίσημες αρχές και δομές του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους των δεκαετιών του 1950 και του 1960. Αλλά και αυτό που είχε προβληθεί από τους ίδιους τους ποιητές-κριτικούς

ως διακριτό γνώρισμα της ποίησης της Γενιάς, δηλαδή η συστοιχία του ιστορικού και κοινωνικού βιώματος με την ποίηση, είχε επικαλυφθεί από την ιδεολογική και πολιτική υπερφόρτιση που επικράτησε στην πνευματική ζωή μέχρι και το 1967· όπως περιεκτικά σημειώνει ο Αντώνης Καρτσάκης στην εξαιρετική εργασία του για τη μεταπολεμική κριτική και τη σχέση της με την ιδεολογία, «ο διχασμός της ελληνικής κοινωνίας μετά τον Εμφύλιο αποτυπώθηκε στην πνευματική παραγωγή και είναι αναγνώσιμος σήμερα στις ιδεολογικές καταδηλώσεις ή συνδηλώσεις του κριτικού λόγου. Η επιλεκτική στάση της κριτικής, οι αποκλεισμοί προσώπων και έργων ή η προβολή, αντίθετα, άλλων με ιδεολογικά κριτήρια πιστοποιούν σε πολλές περιπτώσεις ως κυρίαρχο, αν όχι ως αποκλειστικό, το ιδεολογικό κριτήριο» (Καρτσάκης, 2009: 620)· και αυτό το κλίμα δεν επρόκειτο να αλλάξει πριν από την πτώση της Χούντας.

Τα ζητήματα που αφορούσαν το έργο των πρώτων μεταπολεμικών ποιητών επανήλθαν στο προσκήνιο από τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης και έκτοτε απασχόλησαν εντατικά τους ποιητές-κριτικούς, τους πανεπιστημιακούς φιλόλογους, τους λογοτεχνικούς κριτικούς και τους μελετητές. Η αναθέρμανση αυτή εκφράστηκε, βέβαια, μέσα σε τελείως διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, οι οποίες, με ορόσημα την αποκατάσταση της Δημοκρατίας και την πολιτική μεταβολή του 1981, ευνοούσαν, σε αντίθεση με το πρόσφατο παρελθόν, την ανασύσταση του ελληνικού πολιτικού λόγου, καθώς και την ισότιμη παρουσία και εκπροσώπηση της κομμουνιστικής και ανανεωτικής Αριστεράς στη θεσμική πολιτική και πολιτισμική ζωή. Ορισμένοι από τους σημαίνοντες αυτούς παράγοντες μέχρι τον Οκτώβριο του 1981 ήταν η σταδιακή αποκατάσταση των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών· η αλλαγή της στάσης του αστικού κράτους απέναντι στην Αριστερά (κομμουνιστική και ανανεωτική), με αποτέλεσμα την άμβλυση των παθών του Εμφυλίου και της επίδρασής τους στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή· η δημιουργία νέων, προσωποκεντρικών σχηματισμών που επρόκειτο να διαδραματίσουν πρωτεύοντα ρόλο στο ελληνικό πολιτικό περιβάλλον για τα επόμενα πολλά χρόνια· η οριστική κατάργηση της επίσημης λογοκρισίας· η αρχή των συζητήσεων για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και της ένταξής της στην τότε ΕΟΚ, προοπτική που επρόκειτο να καρποφορήσει στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Η πολιτική μεταβολή του Οκτωβρίου του 1981 αναμφίβολα σφράγισε ανεξίτηλα τη δεκαετία των αντιφάσεων, όπως ήταν η δεκαετία του 1980, η οποία από άλλους έχει χαρακτηριστεί ως «χρυσή» και από άλλους ως «χαμένη» (Βαμβακάς - Παναγιωτόπουλος, 2015: XXIII). Η αλλαγή αυτή γέννησε πολλές προσδοκίες για κοινωνική δικαιοσύνη και για την εκχώρηση περισσότερων δικαιωμάτων σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, ανάμεσα στα οποία βέβαια και οι πνευματικοί άνθρωποι της Αριστεράς, που τώρα θα είχαν την ευκαιρία να πάρουν μέρος με δικαιότερους όρους στους πολιτικούς, κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς και πνευματικούς

θεσμούς. Οι προσδοκίες αυτές επιχειρήθηκε να υλοποιηθούν με διάφορους τρόπους, όπως ήταν οι αλλαγές στην εκπαίδευση, η κοινωνικοποίηση εταιρειών και επιχειρήσεων, η ίδρυση και η ενίσχυση συλλογικών οργάνων κατά τόπους και σε εθνικό επίπεδο, ο πολλαπλασιασμός των πολιτισμικών δράσεων και εκτός των αστικών κέντρων. Ωστόσο, πολλά από αυτά γίνονταν υπό το βάρος ενός πειστικού αιτήματος για την εξυπηρέτηση της κομματικής πελατειακής βάσης και τον σχηματισμό νέων ομάδων και κύκλων άσκησης της εξουσίας, με συνέπεια αφενός να υπονομεύεται το εγχείρημα για κοινωνική δικαιοσύνη και αφετέρου να καθίσταται ολοένα και πιο αναγκαίο το αίτημα για ριζικό και πολύπλευρο εκσυγχρονισμό της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, συστατικό που θα ενσωματωθεί στη ρητορική της ελληνικής πολιτικής ζωής από τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του 1990.

Αν οι πολιτικές μεταβολές της περιόδου 1974-1980 και η αναδιανομή των δομών της εξουσίας κατά τη δεκαετία του 1980 συνέβαλαν έμμεσα στην επανεκκίνηση της συζήτησης για το έργο των πρώτων μεταπολεμικών ποιητών, το στοιχείο που επενέργησε καταλυτικά προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν ότι οι κριτικοί, οι μελετητές και οι πανεπιστημιακοί φιλόλογοι, οι οποίοι εμπλούτισαν ουσιαστικά τη σχετική συζήτηση, γιατί αξιοποίησαν κυρίως την επιστημονική τους κατάρτιση και τη θεωρητική τους συγκρότηση και όχι τον υποκειμενισμό της εντύπωσης, συνέχισαν, κατά κάποιον τρόπο, αυτό που οι ίδιοι οι ποιητές της Γενιάς είχαν ξεκινήσει κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Συγκεκριμένα, επικαιροποίησαν εκκρεμή από το παρελθόν ζητήματα, όπως ήταν η ανατομία της Γενιάς σε τάσεις, και επιχειρήσαν να δώσουν απαντήσεις· ενσωμάτωσαν ποιήματα της Γενιάς στην πανεπιστημιακή διδακτική πράξη και έθεσαν νέα ερωτήματα για τα γραμματολογικά όρια, τα διακριτικά θεματικά και εκφραστικά χαρακτηριστικά και τη χαρτογράφηση της πολιτικής, κυρίως, ποίησης· ενέταξαν τους μεταπολεμικούς ποιητές στον γραμματολογικό κανόνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όταν το 1978 ο Λίνος Πολίτης συμπεριέλαβε μια ομάδα από αυτούς στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Πολίτης, ¹¹2001: 333-346), και στον ακόμα πιο τυπικό κανόνα που είναι ο σχολικός, όταν, προς τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι ανθολόγοι των βιβλίων για τη διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας επέλεξαν ποιήματά τους. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι στο διάστημα 1974-1985 επανεκτιμήθηκαν οι όροι υποδοχής της Γενιάς και εδραιώθηκαν η αναγνώριση και η καταξίωσή της στα γράμματά μας, με την έμφαση να δίνεται στην πολιτική ποίηση και στην ιδιαίτερη σημασία που διαδραμάτισε το ιστορικό βίωμα και η πολιτική ταυτότητα των ποιητών, χωρίς αυτό πλέον να γίνεται με τις δυσχέρειες ή τις αποκορύψεις του παρελθόντος.⁵

5. Τέσσερα αντιπροσωπευτικά (αν και όχι και τα μόνα), νομίζουμε, τεκμήρια αυτής της αναπραγμάτευσης είναι τα εξής:

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι και σήμερα έχουν πολλαπλασιαστεί, όπως ήταν αναμενόμενο, τα κείμενα που αφορούν το έργο της Γενιάς. Έχουν εκδοθεί μελέτες και κείμενα σε συλλογικούς τόμους συνεδρίων και ημερίδων, έχουν εκπονηθεί διδακτορικές διατριβές και έχουν δημοσιευτεί άρθρα στο πλαίσιο αφιερωμάτων περιοδικών· έχουν γίνει ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές αφιερωμένες στη ζωή και στο έργο των ποιητών και, ειδικά από το 2000 και μετά, έχει προστεθεί ποικίλο (όχι πάντα ποιοτικό) υλικό στο διαδικτυακό σύμπαν.⁶ Έχει

α. Το 1975, ο Μαρωνίτης δημοσίευσε στην εφημερίδα *Το Βήμα* δέκα επιφυλλίδες για το έργο των πολιτικών ποιητών Άρη Αλεξάνδρου, Μανόλη Αναγνωστάκη και Τίτου Πατρίκιου, καρπό της διδασκαλίας ποιημάτων αυτών των ποιητών στο φοιτητικό ακροατήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ κατά το 1975. Λίγο αργότερα (1976), ο Μαρωνίτης εξέδωσε αυτοτελώς τα κείμενα αυτά υπό τον (εμβληματικό, ως προς το πρώτο μέρος του, για όλη τη μεταπολεμική νεοελληνική κριτική και φιλολογία) τίτλο *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά. Αλεξάνδρου – Αναγνωστάκης – Πατρίκιος* (Μαρωνίτης, ⁵1995).

β. Το 1976, η Σόνια Πίνσκαγια εξέδωσε στα ελληνικά τη διδακτορική της διατριβή, την οποία είχε αρχίσει να εκπονεί στη Μόσχα το 1971 και είχε εκδώσει στα ρωσικά το 1974, με θέμα τη μεταπολεμική πολιτική ποίηση στην Ελλάδα (Πίνσκαγια, ²1986).

γ. Το καλοκαίρι του 1981 έγινε η πρώτη συνάντηση φιλολόγων και μελετητών, με θέμα την ποιητική Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά. Στο πλαίσιο του Πρώτου Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης στην Πάτρα, οι σύνεδροι είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν οργανωμένα, σε έκταση και σε βάθος γραμματολογικά ζητήματα και ζητήματα ποιητικής της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς· σημειώνουμε μερικούς τίτλους εισηγήσεων – αλφαβητικά: Αλέξανδρος Αργυρίου, «Σχετικότητα και χρησιμότητα των οριοθετήσεων»· Αλέξης Ζήρας, «Όροι και ορισμοί στην ποίηση της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς»· Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Θεματογραφία της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς»· Αντρέας Μπελεζίνης, «Γλώσσα-μορφή της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς» και Γ. Π. Σαββίδης, «Το στίγμα της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς» (Σκαρτσής, 1982).

δ. Ένα έτος μετά το γόνιμο και ουσιαστικό αυτό Συμπόσιο, ο Αργυρίου, ο οποίος από τους πρώτους μήνες της Μεταπολίτευσης είχε αρχίσει να δημοσιεύει εργασίες για την ποίηση και την ποιητική της μεταπολεμικής περιόδου, για τα όρια και για τα κριτήρια ένταξης των ποιητών στη Γενιά, εξέδωσε από τις εκδόσεις Σοκόλη τον πέμπτο τόμο της ποιητικής *Ανθολογίας – Γραμματολογίας*, ο οποίος αφορά την Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά και περιλαμβάνει εκτενές εισαγωγικό σημείωμα, βιο-εργογραφικά σημειώματα και ανθολογημένα ποιήματα σαράντα επτά ποιητών της Γενιάς, καθώς και πλούσιο φωτογραφικό υλικό (Αργυρίου, ⁴2000).

6. Αντίθετα με την εντύπωση που αποκομίζει ο περιηγητής του διαδικτύου για τις περισσότερες από τις σελίδες που αφορούν την ποίηση της Γενιάς (σε αυτές τις σελίδες συχνά περισσεύουν οι ανακρίβειες, η πληθωριστική και άτακτη παράθεση πληροφοριών και οπτικοακουστικού υλικού ή η οίηση και ένας άφορος διαμοιρασμός προσωπικών σκέψεων), η «Ανεμόσκαλα» του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας αποτελεί ένα ξεχωριστό και άρτιο παράδειγμα αξιοποίησης των σύγχρονων ψηφιακών μέσων (<http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/index.html>). Όσοι συνεργάστηκαν κατάφεραν

συγκροτηθεί, έτσι, ένα πυκνό βιβλιογραφικό δίκτυο, το οποίο μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι δείχνει να είναι (σχεδόν) πλήρες (ή και κορεσμένο) αλλά νομίζουμε ότι υπάρχουν ακόμη αρκετά περιθώρια για να ερευνηθούν νέα ζητούμενα και νέες, ενδιαφέρουσες, υποθέσεις εργασίες ή να ελεγχθούν σχήματα του παρελθόντος. Προς αυτήν την κατεύθυνση, θα σημειώναμε μερικές ενδεικτικές σκέψεις: α. τη μελέτη του έργου ποιητριών και ποιητών της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, το οποίο, για διάφορους λόγους, δεν έχει προσεχτεί ιδιαίτερα από την κριτική (λ.χ., η ποίηση της Μαντώς Αραβαντινού, του Σταύρου Βαβούρη, του Δημήτρη Δούκαρη, του Πάνου Θασίτη, του Αριστοτέλη Νικολαΐδη, του Γιώργη Σαραντή και της Λύντιας Στεφάνου). β. τον έλεγχο και την αναθεώρηση του προβληματικού και αδόκιμου σχήματος που διακρίνει την ποιητική Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά σε τρεις τάσεις (πολιτική/κοινωνική, υπαρξιακή και μεταυπερρεαλιστική), το οποίο, παρά τις προφανείς ενστάσεις που έχουν κατατεθεί, δεσπόζει ακόμα στον γραμματολογικό μας κανόνα. γ. την εξέταση με νέους όρους του έργου ποιητών για τους οποίους διαθέτουμε μεν πλούσια βιβλιογραφία αλλά αυτή είναι επιμερισμένη σε πλευρές του έργου· για παράδειγμα, αν και η βιβλιογραφία για το ποιητικό και δοκιμιακό/κριτικό έργο του Αναγνωστάκη και του Σινόπουλου κάθε άλλο παρά εύριθμη είναι, δεν έχουμε μελέτες που να θεωρούν και να εξετάζουν συνθετικά την πνευματική παραγωγή των δύο ποιητών ως υπο-κείμενη σε ένα ευρύτερο στρατηγήμα παρέμβασης στο διανοητικό πεδίο – ως προς αυτό, θα βοηθούσε πολύ η σύνταξη βιογραφιών, που είναι desideratum για πολλούς (ακόμα και μείζονες) Έλληνες λογοτέχνες.

Στο πλαίσιο ενός ενδεχόμενου τέτοιου αναπροσανατολισμού και ένθεσης νέων ερωτημάτων, μπορεί να ερμηνευόταν πληρέστερα γιατί η ποικιλότητα σχέση της ποιητικής Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς με την Ιστορία, το βίωμα, την ιδεολογία και τη λειτουργία της ατομικής και συλλογικής μνήμης αποτελεί πάγιο συστατικό του έργου τους αλλά, την ίδια στιγμή, θα μπορούσε να έρθει στην επιφάνεια, και αυτό είναι, ίσως, πιο ενδιαφέρον, μια παρεπόμενη αδυναμία: Καθώς οι ίδιοι οι ποιητές, οι πανεπιστημιακοί φιλόλογοι, οι κριτικοί και οι μελετητές συστρέφονται γύρω από το ειδοποιό αυτό χαρακτηριστικό, το οποίο δεν επινοήθηκε μα προέκυψε από την αντιστοιχία ζωής και Τέχνης και από την ανάδειξή της σε ποιητικό κριτήριο, επισκιάζονται, προς όφελος της άμεσης ή έμμεσης αναφορικότητας της

να δημιουργήσουν ένα καλαίσθητο και φιλικό για τον χρήστη ιστότοπο πολυτροπικού υλικού για σημαντικούς Έλληνες ποιητές του 19ου και του 20ού αιώνα, τηρώντας, χωρίς εκπτώσεις ή αυθαιρεσίες, τους όρους που επιβάλλει η σχετική επιστημονική μεθοδολογία. Μέχρι τώρα, στην «Ανεμόσκαλα» έχει ενταχθεί το έργο τριών ποιητών της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς (του Μανόλη Αναγνωστάκη, του Μίλτου Σαχτούρη και του Τάκη Σινόπουλου) και έξι ακόμη ποιητών άλλων περιόδων, ενώ έχει αναγγελθεί η συσσωμάτωση του έργου και άλλων.

ποιητικής γλώσσας προς το βίωμα και την Ιστορία, άλλες πτυχές της ποιητικής του έργου τους, όπως είναι ο ενδοδιάλογος με την ποιητική γλώσσα, με τον λόγο αλλά και με τη σιωπή, ή η προσφυγή στην αλληγορία, στην παραβολή και στην υπαινικτική εκφορά. Κατά συνέπεια, η απάντηση που φαίνεται να δίνει ο Κύρου για το πώς βιώνονται/εγγράφονται στην ποιητική συνείδηση η Ιστορία και τα γεγονότα μπορεί να εκληφθεί και ως απεύθυνση προς εαυτόν, με σκοπό όχι τόσο τη διδαχή και την άρθρωση ενός φιλοσοφικού αποφθέγματος που απαντά στο ερώτημα οριστικά και τελεσίδικα (γι' αυτό και λυτρωτικά), όσο τον προβληματισμό και την περισυλλογή (αν όχι την αγωνία) για την ύπαρξη μιας άλλης πραγματικότητας που έχει στο επίκεντρό της τη γλώσσα και τον τρόπο με τον οποίο οι διαστάσεις των γεγονότων απέκτησαν υπόσταση διά του ποιητικού λόγου· αυτό αποτελεί, νομίζουμε, ένα πεδίο εν πολλοίς αδιερεύνητο, αν όχι για ένα μεγάλο (ίσως το μεγαλύτερο) μέρος της ποίησης της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, τουλάχιστον για την ποίηση του Κύρου.

β. Η κριτική και το ποιητικό έργο του Κλείτου Κύρου

Το ποιητικό έργο του Κύρου δεν έχει απασχολήσει όσο θα χρειαζόταν συστηματικά την κριτική, αν και έχει ενταχθεί στον κανόνα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και έχει αναγνωριστεί δημόσια με τα βραβεία που του απονεμήθηκαν προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990.⁷ Όπως ορθά διαπίστωσε ο Τάσος Χατζητάσης (1945-2008), πεζογράφος και προσωπικός φίλος του ποιητή, ο «κριτικός λόγος για μια μεγάλη περίοδο υπήρξε φειδωλός απέναντι στο έργο [τού Κύρου]» (Χατζητάσης, 1998-1999: 18). Η στάση αυτή δεν παρέμεινε βέβαια το ίδιο φειδωλή και μετά τη δεκαετία του 1990, οπότε και προσδόθηκε νέα πνοή στη μελέτη της ποίησής του, αλλά η ώθηση αυτή εξαντλήθηκε μάλλον γρήγορα, αν κρίνουμε, για παράδειγμα, από τα αφιερώματα των λογοτεχνικών περιοδικών.⁸ κυρίως, όμως, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι μέχρι

7. Η ένταξη του Κύρου στον κανόνα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας έγινε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν εκδόθηκε η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Πολίτη (1978), αν και επρόκειτο απλώς και μόνο για ονομαστική καταγραφή με την οποία συμπληρωνόταν η αναφορά προς τους «τρεις κυριότερους “πολιτικούς” ποιητές της μεταπολεμικής γενιάς [Αναγνωστάκη, Αλεξάνδρου και Πατρίκιου]» (Πολίτης, ¹¹2001: 338, 339). Αργότερα, συμπεριλήφθηκε και στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Mario Vitti (1987: 433 και 2003: 482-489, ειδικά σ. 483-486) και, πολύ αργότερα, στο *Λεξικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας* των εκδόσεων Πατάκη (Ζήρας, 2007).

8. Εξ όσων γνωρίζουμε, στο διάστημα 1990-2015 έχουν γίνει για το έργο του Κύρου έξι αφιερώματα περιοδικών· τα τέσσερα από περιοδικά της Θεσσαλονίκης – τρία από αυτά από

και σήμερα, είκοσι χρόνια από την έκδοση της *Συγκομιδής* (1997) και πολλά περισσότερα από το σημείωμα που έγραψε ο Αργυρίου στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* για την *Αναζήτηση*, την πρώτη συλλογή του Κύρου (Αργυρίου, 1949), δεν διαθέτουμε ούτε αυτοτελώς εκδομένη μελέτη για το ποιητικό του έργο αλλά ούτε και πλήρη εργογραφικό και βιβλιογραφικό κατάλογο.⁹

Δεν θα ήταν, νομίζουμε, άσκοπο να αναφερθούμε, έστω επιγραμματικά, στις εργασίες εκείνες που λειτούργησαν καταστατικά για τον τρόπο με τον οποίο η ποίησή του έχει εγγραφεί στο πεδίο του γραμματολογικού κανόνα και σε εκείνες που επιχειρήσαν να εισφέρουν σε αυτήν την εγγραφή, προσημειώνοντας ότι δεν είναι σκοπός μας να εξετάσουμε εξαντλητικά την υποδοχή που είχε η ποίηση του Κύρου – άλλωστε, κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε και τη σύνταξη πλήρους βιβλιογραφικού καταλόγου.

Όλοι οι μελετητές του Κύρου συμφωνούν με τη διαπίστωση ότι στο πρωτότυπο ποιητικό του έργο διασταυρώνονται η ποίηση με την Ιστορία, καθώς αντανακλάται

το *Εντευκτήριο*. Με χρονολογική σειρά: *Ο παρατηρητής* 15/16 (Θεσσαλονίκη, 1990)· *Εντευκτήριο* 37 (Θεσσαλονίκη, χειμώνας 1996-1997), 45/3 (χειμώνας 1998-1999) και 64 (2004)· *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* 48 (13.2.1998) και –το πιο πρόσφατο– *Το κοράλλι* 6 (Απρίλιος-Οκτώβριος 2015). Το πρώτο και το τελευταίο αφιέρωμα του *Εντευκτηρίου* ήταν ολιγοσέλιδα και περιελάμβαναν, μεταξύ άλλων, αυτόγραφα κείμενα του ποιητή, ενώ ειδικά το αφιέρωμα του 2004 περιείχε και τον ψηφιακό δίσκο «Ο Κλείτος Κύρου διαβάξει ποιήματά του».

9. Στο αφιέρωμα του *Παρατηρητή* (1990) δημοσιεύτηκε και ένας εργογραφικός κατάλογος (σ. 16), ο οποίος, όμως, δεν είναι πλήρης: όπως δεν είναι πλήρης και ο αντίστοιχος κατάλογος που συμπεριέλαβε ο Κύρου στην αυτοβιογραφική αφήγησή του, γιατί καταγράφονται μόνον οι αυτοτελείς εκδόσεις των ποιητικών συλλογών και των μεταφράσεων (Κύρου, 2001: 180-181).

Στο ίδιο αφιερωματικό τεύχος του *Παρατηρητή* δημοσιεύτηκε ένα ανθολόγιο με αποσπάσματα κριτικών κειμένων που αφορούσαν το ποιητικό και μεταφραστικό έργο του Κύρου (σ. 61-66)· συγκεκριμένα, αναδημοσιεύτηκαν αποσπάσματα από κείμενα των εξής επτά κριτικών και ποιητών-κριτικών (αλφαβητικά): Βάσου Βαρίκα, Γιάννη Δάλλα, Τόλη Καζαντζή, Θανάση Κωσταβάρα, Τάκη Σινόπουλου, Βαγγέλη Χατζηβασιλείου και Ντίνου Χριστιανόπουλου.

Βιβλιογραφία για το έργο του Κύρου, που, όμως, δεν είναι εξαντλητική, έχει συνταχθεί α. στο *Λεξικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Ζήρας, 2007: 1192), β. στο ιστολόγιο <http://kleitoskyrou.blogspot.gr/>, που δημιούργησε το 2013 η Ελένη Χοντολίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του ΑΠΘ και φίλη της οικογένειας του Κύρου, και γ. στο πολύ πρόσφατα (Δεκέμβριος 2015) επεξεργασμένο λήμμα του Κύρου στη <https://el.wikipedia.org> (τελευταία πρόσβαση: 1 Φεβρουαρίου 2016).

Κατά συνέπεια, το συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο (σύνταξη εργογραφίας και βιβλιογραφίας) δεν έχει πληρωθεί ακόμα και θα μπορούσε, με την αξιοποίηση και του Αρχείου του ποιητή, που έχει παραχωρηθεί στο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκης, να αποτελέσει το αντικείμενο μιας άλλης εργασίας.

η οδυνηρή εμπειρία του κοινωνικού πόνου που προκάλεσε η εποχή των «δύσκολων καιρών». Ήδη από το 1949, ο Αργυρίου έκανε λόγο για έναν ποιητή που «παρουσιάζεται σαν ένας άνθρωπος που τον απασχολούν όλες οι κρίσιμες απορίες των καιρών μας» (Αργυρίου, 1949: 236). Δέκα περίπου χρόνια αργότερα, το 1958, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος διέκρινε τους τότε νέους ποιητές της Θεσσαλονίκης σε «κοινωνικούς» και σε «ερωτικούς», και συμπεριέλαβε στην πρώτη κατηγορία εκείνους που είχαν αποτελέσει τον κύκλο του φοιτητικού περιοδικού *Ξεκίνημα* (1944): πρόκειται για τον Μανόλη Αναγνωστάκη, τον Πάνο Θασίτη, τον Γιώργο Καφταντζή, τον Κλείτο Κύρου και τον Θανάση Φωτιάδη, από τους οποίους ο Χριστιανόπουλος ξεχώρισε την περίπτωση του Αναγνωστάκη (Χριστιανόπουλος, 1978α: 19). Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ο Γιώργος Θέμελης σημείωσε με περιεκτικότητα και ευστοχία, σε βαθμό μάλιστα που η διαπίστωσή του να προσλάβει σχεδόν καταστατικό χαρακτήρα για τη μεταγενέστερη κριτική, ότι ο «Κύρου τοποθετείται ήδη σ' ένα μεταίχμιο ανάμεσα στην εσωτερικότητα μιας υποκειμενικής απομόνωσης και στο άνοιγμα προς την κοινωνία. Η έγνοια του μοιράζεται ανάμεσα στο εγώ και στο εμείς. [...] Και πρέπει να περιμένουμε να δούμε ποιο δρόμο θα πάρει και προς ποιο χώρο θα κατευθυνθεί. Προμηνύεται μια ποίηση κοινωνικού προβληματισμού από σκοπιά ατομικής συνείδησης» (Θέμελης, 1963: 283-284).

Μια δεύτερη συνισταμένη που διαπέρασε την κριτικογραφία για τον Κύρου είναι η συχνή συναναφορά του (όχι μόνον από κριτικούς και μελετητές της Θεσσαλονίκης) με τον Αναγνωστάκη και τον Θασίτη (Μαρκόπουλος, 2003: 42). Το τριαδικό αυτό σχήμα απαντάται για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σε δύο περιπτώσεις. Αρχικά, το 1962, όταν ο Χριστιανόπουλος δημοσίευσε στο περιοδικό *Διαγώνιος* κείμενο βιβλιοκρισίας για τη δίγλωσση ποιητική ανθολογία του Γιάννη Κωνσταντινίδη *Poètes contemporains de Salonique*: ο Χριστιανόπουλος έλεγξε τον ανθολόγο και για την παράλειψή του να συμπεριλάβει ποιήματα του Κύρου και για την κριτική ταξινόμηση που πρότεινε: ανέλαβε, λοιπόν, ο ίδιος να θεραπεύσει την αδυναμία των κριτηρίων και να αποκαταστήσει το σχήμα: «Αν είναι τόσο απαραίτητος ένας διαχωρισμός των ποιητών της Θεσσαλονίκης, θα λέγαμε ότι [...] από τους νεώτερους πάλι οι μισοί (Αναγνωστάκης, Κύρου, Θασίτης) έχουν κοινωνικό προσανατολισμό, ενώ οι άλλοι μισοί (Χριστιανόπουλος, Ιωάννου, Ασλάνογλου, [Φαίδων] Πολίτης) είναι οι ποιητές της ερωτικής αγωνίας. Αυτά, με την επιφύλαξη πως η εξέλιξη των ποιητών συχνά διαψεύδει τα γραμματολογικά σχήματα» (Χριστιανόπουλος, 1978β: 50).

Λίγο αργότερα, ο Θέμελης στη μελέτη του για τη νεότερη ελληνική ποίηση διέκρινε τους ποιητές σε έξι «σχήματα», όπως τα χαρακτήρισε ο ίδιος, χωρίς βέβαια να θεωρεί ότι η «τοποθέτηση» αυτή είναι δεσμευτική ή αποκλειστική (Θέμελης, 1963: 100): το πέμπτο από αυτά τα σχήματα τιτλοφορείται «Η κρί-

ση της συνείδησης» και συμπεριλαμβάνει τους τρεις ποιητές της Θεσσαλονίκης, με την ακόλουθη σειρά: Αναγνωστάκη (σ. 269-280), Κύρου (σ. 281-284) και Θασίτη (σ. 285-288). Τόσο η κατάταξή τους όσο και η κατά πολύ μικρότερη έκταση των σημειωμάτων για τον Κύρου και τον Θασίτη υποδηλώνουν την αξιολογική κρίση του Θέμελη, ο οποίος εκτιμούσε ότι ο Αναγνωστάκης (μαθητής του Θέμελη στο Πειραματικό Σχολείο του ΑΠΘ) είχε πλέον «ολοκληρώσει τον [ποιητικό] εαυτό του», σε αντίθεση με την «παράλληλη περίπτωση» του Κύρου (σ. 281). Λίγο αργότερα (1965), ο Χριστιανόπουλος εξέδωσε τα *Δοκίμια*, στα οποία έχουν συμπεριληφθεί σημειώματα για καθέναν από τους τρεις ποιητές, στα οποία υπογραμμίστηκε το κοινό κλίμα και η καταγωγή από την καρυωτακική ποίηση (Χριστιανόπουλος, 1965: 57-66)· χαρτογραφώντας εκ νέου την ποίηση της Θεσσαλονίκης το 1972, ο Χριστιανόπουλος παγίωσε την αναφορά στο τριαδικό σχήμα (Χριστιανόπουλος, 1978γ: 38), το οποίο έκτοτε επαναλαμβάνεται χωρίς δραστικές αμφισβητήσεις.¹⁰

Ασφαλώς και η σχηματοποίηση αυτής της τριάδας ποιητών της Θεσσαλονίκης δεν έγινε ούτε αυθαίρετα ούτε στη βάση αποκλειστικά των κοινών βιωμάτων και της ιδεολογικής συμπόρευσής τους, αλλά επεκτάθηκε και στην ανίχνευση κοινής ποιητικής διάθεσης και κοινών ποιητικών τρόπων (λ.χ., Κοκόλης, 1987, Δάλλας, 1989: 215-239, Vitti, 1987: 433 και Vitti, 2003: 483-486), με τα οποία οι ποιητές αποτύπωσαν εν είδει χρονικού την εποχή τους και εξέφρασαν την ταραγμένη και οριακή σχέση «του εγώ και του εμείς» (Μουλλάς, 2003: 75), που εύστοχα είχε διαγνώσει ο Θέμελης (Θέμελης, 1963: 283). Ωστόσο, η συναναφορά αυτή αποδείχθηκε ετεροβαρής, γιατί «συνθλίβει με την ευκολία της σχηματοποίησης τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν την ιδιαιτερότητα του καθενός» (Μαρκόπουλος, 2003: 42) και γιατί ο κριτικός λόγος εστιάστηκε με επιμονή και με χρονική διάρκεια στο έργο του Αναγνωστάκη, του «πιο ψηλού της παρέας» (Μαρωνίτης, ⁵1995: 31).

10. Κατά διαστήματα έχουν διατυπωθεί και επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις για το τριαδικό σχήμα με το οποίο έχει διακριθεί μέρος των μεταπολεμικών ποιητών της Θεσσαλονίκης· βλ., λ.χ., τη συζήτηση που έγινε το 2001 στο «Στρογγυλό τραπέζι» του Συνεδρίου που είχε ως θέμα του την ποίηση της Θεσσαλονίκης στον 20ό αιώνα (Σφυρίδης, 2003), ή τις σκέψεις του Κεχαγιόγλου που κατατέθηκαν στην Ημερίδα που οργάνωσε το 2009 η Εταιρεία Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης, με θέμα «Η Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά στην ποίηση της Θεσσαλονίκης, Αναγνωστάκης-Κύρου-Θασίτης» (Κεχαγιόγλου, 2012: 103)· πιο πρόσφατα, το 2011, ο Ζήρας, στο σημείωμα που συνοδεύει την έκδοση των ποιημάτων του Θασίτη, αμφισβήτησε την αντιμετώπιση των τριών ποιητών «σαν δέσμη συγγενικών φωνών» και το ενοποιητικό κριτήριο που υποστούλανε (και συνεχίζει να υποστυλώνει) την ομαδοποίηση: «Κοινές εμπειρίες, κοινές δοκιμασίες, επομένως ένα ομογάλακτο, πρωτοβάθμιο υλικό, από όπου υποτίθεται ότι αντλούσαν ως δημιουργοί σημαντικό μέρος της θεματικής τής ποίησής τους. Όμως ήταν έτσι τα πράγματα;» (Ζήρας, 2011: 9).

Οι πανεπιστημιακοί φιλόλογοι, οι κριτικοί και οι λογοτέχνες-κριτικοί, οι οποίοι έγραψαν για το έργο του Κύρου κατά την τριακονταετία 1950-1980, επιχείρησαν, λοιπόν, να το εντάξουν στο γραμματολογικό σχήμα της μεταπολεμικής ποίησης, να αναζητήσουν ομολογίες και συνάφειες με την ποίηση κυρίως του Αναγνωστάκη (λιγότερο με την ποίηση του Θασίτη) και να χαρτογραφήσουν τα αναγνωριστικά συστατικά του, ανιχνεύοντας τα θέματα, τα μοτίβα και τους τρόπους με τους οποίους το υποκείμενο συνομιλεί με την Ιστορία, ενεργοποιεί τη μνήμη (βλ. ενδεικτικά, Κωσταβάρας, 1984 και Μερκενίδου, 2012) και διαχειρίζεται την εσωτερική κρίση που προκαλούν το απολεσμένο παρελθόν και η διάψευση του κοινωνικοπολιτικού οράματος. Επιχείρησαν, ακόμα, να καταγράψουν τα οδόσημα μετάβασης της ποιητικής φωνής από το στάδιο της διαμόρφωσης και της προετοιμασίας σε αυτό της ωρίμανσης· επικεντρώθηκαν ιδιαίτερα σε τρεις συλλογές: α. στις *Κραυγές της νύχτας* (1960), στα ποιήματα της οποίας ο Σινόπουλος διέκρινε στη βιβλιοκρισία του το 1960 ένα «αποφασιστικό άλμα από τον αισθηματικό, συχνά αφηρημένο, λυρισμό των πρώτων του ποιημάτων, προς μια ποίηση δραματικής ουσίας» (Σινόπουλος, 1999: 105), ενώ άλλοι μελετητές διέκριναν νέα τεχνοτροπικά στοιχεία, όπως τους διασκελισμούς (Κοκόλης, 1979: 153-154)· β. στους *Κλειδάριθμους* (1963), όπου «έχει απολεσθεί», όπως έγραψε η Νόρα Αναγνωστάκη το 1964, «το γήινο βάρος των αισθημάτων» (Αναγνωστάκη, 1995: 128-129) και γ. στα ποιήματα της συλλογής *Τα πουλιά και η αφύπνιση* (1987), όπου, όπως επισήμανε το 1981 η Μαρία Κέντρου-Αγαθοπούλου, «η “μνήμη” και σχεδόν ταυτόχρονα το “όνειρο” [...] λειτουργούν αλληλοδιαδόχως και οπισωδῆποτε συγγενικά μέσα σ’ όλη τη συλλογή» (Κέντρου-Αγαθοπούλου, 1999α: 28), ολοκληρώνοντας, όπως πρότεινε ο Τάκης Καρβέλης το 1987, τη μεταβολή που είχε διαφανεί στις *Κραυγές της νύχτας* και συνεχίστηκε με τους *Κλειδάριθμους* (Καρβέλης, 1991).

Κατά το διάστημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 2000, το ενδιαφέρον των μελετητών για το έργο του Κύρου ανατροφοδοτήθηκε. Αν και αυτό μπορεί να αποδοθεί, εν μέρει, στις ποικίλες βραβεύσεις και στη δημόσια αναγνώρισή του, ο σημαντικότερος λόγος είναι η συνεχιζόμενη δημιουργικότητα του ίδιου του ποιητή: Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 εξέδωσε τις συλλογές *Περίοδος χάριτος και άλλα ποιήματα* (1992), *Ο πρωθύστερος λόγος* (1996) και την οριστική ποιητική του *Συγκομιδή* (1997), στην οποία συσσωμάτωσε την ενότητα «Αχροτελεύτια», με επτά αδημοσίευτα μέχρι τότε ποιήματα. Θα λέγαμε ότι ήταν πλέον ώριμες οι προϋποθέσεις ώστε ο κριτικός λόγος να αναπραγματευτεί το ποιητικό έργο του Κύρου.

Αν διατρέξουμε την οικεία κριτικογραφία αυτής της περιόδου, διαπιστώνουμε ότι επικαιροποιούνται και διευρύνονται, ως έναν βαθμό, εκτιμήσεις που είχαν διατυπωθεί παλαιότερα, όπως η σχέση του έργου με την Ιστορία, με την πολύπλευρα παραγμένη εποχή (βλ. ενδεικτικά, Μέσκος, 2000· Μουλλάς, 2003 και Καρατζό-

γλου, 2003) και με την αποκαλούμενη «ποίηση της ήττας» (Καραμπελιάς, 2004), ή η ισχυρή παρουσία του ονείρου και της ονειρικής αφήγησης (Αναγνωστάκη, 1998) και η σταδιακή εισχώρηση, από τη συλλογή *Τα πουλιά και η αφύπνιση* (1987), μιας διάθεσης «αυτοποχώρητου μονωτισμού, ο οποίος όμως κρατά πάντα σε μια εγρήγορση, εμφανέστατη, τη μνήμη» (Μαρκόπουλος, 1998: 42). Διαπιστώνουμε ακόμα ότι επανεκτιμήθηκαν οι μεταβολές στη γραφή και ότι υποδείχθηκαν οι υπαρξιακές διαστάσεις της ποίησης του Κύρου (Κέντρου-Αγαθοπούλου, 1999β· Μουλλάς, 2003). Παρατηρούμε, επίσης, ότι επιτονίστηκαν συγκεκριμένα συστατικά τού ποιητικού έργου· λ.χ., το ανθρώπινο πρόσωπο που έχει η εν εγρήγορσει κοινωνική ποίηση του Κύρου και ο σημαίνων ρόλος της ερωτικής θεματικής (Μέσκος, 1990: 45), το σμίλευμα του βιώματος και η αγωνία για την ποιητική έκφραση που επιφέρει ο Χρόνος (Κωσταβάρας, 1998) ή το ερώτημα κατά πόσον οι τρόποι της κινηματογραφικής τεχνικής αντανακλώνται στην ποιητική γραφή του (Μαρκόπουλος, 1996-1997· Χατζητάσης, 1998-1999).

Μπορούμε να προχωρήσουμε και σε τρεις άλλες διαπιστώσεις: α. το ενδιαφέρον για το ποιητικό έργο του Κύρου φαίνεται να μην έχει μεγάλη διάρκεια και ούτε να ανατάσσεται ουσιαστικά μετά τον θάνατό του το 2006, και αυτό παρά το πολύ πρόσφατο αφιέρωμα του περιοδικού *Το κοράλλι* (2015)· β. απουσιάζουν οι ειδικές μονογραφίες που θα συνέβαλαν στη σύνταξη μιας συνθετικής εργασίας· γ. τα κείμενα εκείνα που επιχειρούν μια συνολικότερη θεώρηση του έργου του Κύρου είναι εύαριθμα (μόλις δύο) και μάλιστα φαίνεται να μη «συνομιλούν» μεταξύ τους, ίσως γιατί γράφτηκαν και τα δύο την ίδια περίπου περίοδο (αρχές της δεκαετίας του 2000). Συγκεκριμένα, σε κείμενο ομιλίας που έγινε το 2002 ο Δημήτρης Γουνελάς εξέφρασε τις αμφιβολίες και τις αντιρρήσεις του για τις σχηματοποιήσεις του παρελθόντος με τις οποίες είχε εξεταστεί το έργο του Κύρου (Γουνελάς, 2002-2003: 16-17) και οι οποίες παρέμεναν ισχυρές (Χριστιανόπουλος, 1999). Ο Γουνελάς, επιχειρώντας μια εκ του σύνεγγυς προσέγγιση μερικών ποιημάτων, υποστήριξε την άποψη ότι «η ποίηση του Κύρου δεν έχει μόνον πολιτικά υπονοούμενα. Είναι μια ποίηση πολυσυλλεκτική» (Γουνελάς, 2002-2003: 12). Λίγο αργότερα, ο Θανάσης Μαρκόπουλος δημοσίευσε στον τόμο δοκιμίων του *Ματιές ενόλω* το μελέτημα «Κλείτος Κύρου. Ο ένοικος της μνήμης και του ονείρου», το οποίο είναι το πιο εκτενές και το πιο συνθετικό μελέτημα που διαθέτουμε μέχρι σήμερα για την ποίηση του Κύρου (Μαρκόπουλος, 2003).¹¹ Ο Μαρκόπουλος,

11. Η πρώτη γραφή του μελετήματος δημοσιεύτηκε στο αφιέρωμα του περιοδικού *Έντευκτήριο* (τεύχος 37, χειμώνας 1996-1997), με τον τίτλο «Κλείτος Κύρου: ο αιχμάλωτος του άλλου καιρού». Έπειτα από περαιτέρω επεξεργασία, το κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλολόγος* (τεύχος 101, φθινόπωρο 2000), με τον τίτλο «Κλείτος Κύρου. Ο ένοικος της μνήμης και του ονείρου». Η μορφή με την οποία δημοσιεύτηκε, τελικά, στον τόμο *Ματιές ενόλω*

αξιοποιώντας μεγάλο μέρος από τη βιβλιογραφία που είχε προηγηθεί, επιχείρησε να θέσει μια σειρά από νέα ερωτήματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν πιο συστηματικά την κριτική, όπως είναι, λ.χ., οι ποιητικοί «πρόγονοι» του Κύρου, η σχέση πρωτότυπου και μεταφρασμένου ποιητικού έργου και οι εκδοτικές πρακτικές του ποιητή να παρεμβαίνει εκ νέου στα ποιήματά του ή να περιλαμβάνει και νέα ποιήματα στις συγκεντρωτικές εκδόσεις («εργασία εν προόδω», τις χαρακτήρισε ο Μαρκόπουλος). Κυρίως, όμως, παρακολούθησε εξελικτικά το ποιητικό έργο του Κύρου, υποδεικνύοντας ορισμένες από τις μεταβολές που συντελούνταν στην κλίμακα της θεματικής και της γραφής: γι' αυτό και μία ακόμη αξιοσημείωτη εισφορά του μελετήματος είναι η κατάθεση και η αναλυτική επεξεργασία τριών παρατηρήσεων, οι οποίες «αναφέρονται σε ένα ευρύτερο φάσμα ποιημάτων που υπερβαίνει το χώρο της μιας συλλογής. Η πρώτη [παρατήρηση] αφορά τη συνήθη τακτική της αριθμητικής τιτλοφόρησης των κειμένων, η δεύτερη τον τρόπο της ειρωνείας και η τελευταία την τύχη της διφυούς τεχνικής, όπως αυτή διαμορφώνεται στις *Κραυγές της νύχτας* και στους *Κλειδάριθμους*» (Μαρκόπουλος, 2003: 62).

Θα μπορούσε να φανεί παράδοξο αλλά όσο η κριτικογραφία για την ποίηση του Κύρου προσπαθεί να ανανεώσει το περιεχόμενό της τόσο πιο εμφανής γίνεται η ανάγκη για τον αναπροσανατολισμό της με την εκπόνηση μελετών που θα εξετάζουν με τρόπο εποπτικό ορισμένα από τα πυρηνικά συστατικά της ποιητικής του, ή με την εκπόνηση μιας συνθετικής μονογραφίας, η οποία θα έπρεπε να περιλαμβάνει έναν πλήρη εργοβιβλιογραφικό κατάλογο. Ίσως ακόμα πιο σημαντική, αν και απαιτητική, θα ήταν η σύνταξη μιας εργασίας η οποία θα κατέγραφε και θα μελετούσε συνδυαστικά, στον βαθμό που αυτό μπορεί να γίνει, όλες τις πλευρές της πνευματικής προσφοράς του Κύρου στο μεταπολεμικό πολιτισμικό πεδίο, στο οποίο είχε ενεργή και δυναμική παρουσία επί πολλά έτη.

είναι αποτέλεσμα μιας ακόμα επεξεργασίας, αλλά ο τίτλος παρέμεινε ίδιος (Μαρκόπουλος, 2003: 9-10, 199).